

Közköltészet Erdélyben a XVIII. század második felében

(Néhány kutatási szempont)*

Szabó T. Attila (1906–1987) emlékére

Az irodalmi jellegű szövegek társadalmi kommunikációs szerepéről egyre több szó esik szakmai körökben. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének új, háromkötetes kézikönyve például részben ennek a témakörnek a vonzásában készül.¹ Már csak emiatt is érdemes volna jobban törekednünk az irodalomtudomány és a folklorisztika szempontjainak összehangolására, illetve eredményeik egyesítésére. Irodalomfelfogásunk ugyanis máig őriz olyan ambivalens vonásokat, amelyek gyökerét a kora újkorban kell keresnünk; például még a XVIII. század sokféle átmenetisége közt is szembetűnő, hogy gyakran a mai értelemben vett irodalom sem nélkülözi a folklorikus terjedést, más nézőpontból: a folklorizálódó szövegek egy része irodalmi jellegű. A XIX. századra kikristályosodó kulturális-ideológiai hálózatok előzményeit szintén a XVIII. században találhatjuk meg, működésük pedig számos tanulságot rejt, például a szövegek személyes és nemzetközi áramlásáról. Mind az irodalomfogalom, mind az intézmények kialakulásáról sok mindent elárulhat tehát a régi (magán)irodalom.

Jómagam a korszak egyik alapvető fél-irodalmi kommunikációs csatornáját, a közköltészetet kutatom, egyben annak fórumait (a kéziratok hagyományozódást, a népszerű nyomtatványokat, az oralitás problémáit). A közköltészet definíciója kettős, miként maga az anyag is többretegű. Elsődlegesen azt az anonim vers- és daltermést soroljuk ide, amely „tömeges” mértékben, szabadon variálódva terjedt kéziratok vagy kisnyomtatványok (ponyva, kalendárium) segítségével, de természetesen a szájhagyományban is, hiszen a művek elsődleges létmódja mégiscsak a társasági vagy egyéni szórakoztatás volt. Tágabban véve viszont közköltészetiesen viselkednek mindazok a szerzőhöz köthető irodalmi alkotások is, amelyek ugyanezekben a hordozókon terjedtek, ezáltal föl sem merült a szerzői szöveg sérthetetlensége. Inkább „nyílt szöveg”-ként vizsgálhatjuk mindazt, ami itt előfordul.² Erdély e vonatkozásban messze túlszárnyalja a más magyar nyelvű vidékeket: a kéziratok itt a magánirodalom és a magyarországi kulturális kapcsolatok legfontosabb fórumai voltak. A XVIII. század többnyire a gazdag XVI–XVII. századi reflexiók, illetve a jelenkori irodalmi hatások állandó együttélésével jellemezhető, néha pedig az eltérő ízléskomponensek békéjével. A közköltészet ugyan nem az irodalmi programok mentén fejlődik, tehát ilyen vizsgálatokra csak részben alkalmas, ám az ízlés, a divat változásainak igen érzékeny indikátora volt, így a recepciótörténeti kutatás mégsem nélkülözheti. Az anyag nagy része sajnos máig ismeretlen a szakmai közönség előtt, a forrásokat pedig csak egy-egy adott korszak vizsgálatához szoktuk kiaknázni (például a XVII. és a XVIII. századi RMKT anyaggyűjtésekor), s a repertoár belső arányairól sokkal kevesebb szó esik.³

* Készült az OTKA F 48440. sz. pályázatának támogatásával.

¹ A Szörényi László főszerkesztésével készülő kézikönyv előmunkálataiban a régi magyar irodalom társas nyelvészeti megközelítése már körvonalazódott: BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, 2006/2, 238–251.

² A kérdésről részletesen pl. KÜLLÖS Imola, 2004; CSÖRSZ Rumen István, 2006/2, 273–282.

³ Az *Örödfélszáz énekek* 1953. évi kritikai kiadásának bevezetőjén túl kivételként említhetjük a Jankovich Miklós által összeállított, XIX. század eleji kéziratok *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* repertoárjegyzékét: KOROMPAY Bertalan, 1985, 173–196.

Dolgunkat megnehezíti, hogy a szájhagyományhoz képest a közköltészet hordozóin (kéziratok, ponyvák, kalendáriumok) fennmaradt verstermés csupán a jéghegy csúcsa. Minden főljegyzett szöveg a megörökítés aktusával együtt *alkalmi* megoldás. Erről ugyanúgy nem szabad megfeledkeznünk, mint a népdalgyűjtések vizsgálatakor: ha ugyanabban a faluban húsz évvel később, egy következő gyűjtő olyan dalra bukkan, amelyik korát és stílusát tekintve már meglehetett korábban is, bizony fennáll a gyanú, hogy elődei nem mindenkihez jutottak el, vagy ugyanaz az énekes nem látta át egyszerre teljes repertoárját. A kéziratok tulajdonosai („szöveggazdák”) mindenekelőtt saját emlékezőtehetségük kiterjesztéseként írták össze a verseket, nem törekedtek teljességre vagy filológiai pontosságra. Idő teltével viszont a források egyre irodalmibbá váltak megformálásukban és tartalmukban. Ezt egyrészt az írásbeliség széles körűvé válásával magyarázhatjuk, másrészt azzal, hogy a mai értelemben vett szépirodalom kialakulásával párhuzamosan az írott közköltészet is jelentősen kibővült, magába szippantva mind az oralitást, mind a szépliteratúra termékeiből.

A közköltészetet régies vonásai miatt hajlamosak vagyunk állandóbbnak látni, mint a valóságban, noha mind a megverselt témák, mind a poétikai konvenciók koronként jócskán megváltozhatnak. Ez alól a műfaji rendszer sem kivétel. Sajnos ennek történeti poétikai megközelítéséhez még nem készült átfogó monográfia, így a közköltészet tematikus kínálatának és stílusának koronkénti változásairól – a kritikai kiadásban megjelent szövegeken kívül – csupán részeredményekre hivatkozhatunk. A kérdés legjelentősebb szakirodalmi, Küllös Imola diszsertációja, címéhez híven azokat a szövegtípusokat elemzi, amelyek közvetlenül hatottak a magyar paraszti folklorra.⁴ Más munkáiban Varga Imréhez és Stoll Bélához hasonlóan sokat tett a XVI–XVII. századi előzmények feltárásáért.⁵ Tanulmányomban az ő, valamint Versényi György, Kocziány László és Szabó T. Attila munkássága és saját tapasztalataim nyomán kereksem egy ilyen vizsgálat szempontjait.⁶

I. A hagyományos szöveghrendszer

Nemcsak Erdélyben, hanem a közköltészet nemzetközi repertoárjában is alapfeladatnak tűnik a múltból érkező versek fenntartása, konzerválása. Minden folklorikus szöveghrendszerben számolnunk kell viszont azzal a kettősséggel, hogy a régít egyrészt „meghosszabbított jelen idejű” beszédhelyzetként őrzi meg, másrészt tudatosan referál a régiségre, az elődök tetteire vagy érzéseire. Erdélyben a XVIII. század során ezt főként a függetlenség XVII. századi motívumai képviselik, illetve a kuruc hagyomány továbbbrezgetése. Nagyon tanulságos volt számomra a *Bocskor-kódex* (1716–1739) részletes vizsgálata.⁷ Kiderült, hogy az összeíró, csíkszentléleki Bocskor János egyáltalán nem volt aktív részese a Rákóczi-kornak (bár szegényt az *Erdély története* c. kézikönyvben egyenesen „kuruc vitéz”-ként aposztrofálták), hiszen épp csak gyermek lehetett akkoriban. Kuruc érzelmű, Moldvába kibujdosott édesapja, Bocskor Mihály révén azonban ismerhette a korszak daltermését, s diák éveiben maga is leírt belőlük néhányat, köztük a *Csinom*, *Palkót*, a holdvilági veszedelemről szóló históriát és több bujdosó-

⁴ KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet...*, i. m.

⁵ Pl. KÜLLÖS Imola, 2005, 139–140.; Uő, *A latorköltészet és a betyárfolklor összefüggéseiről*, Ethnographia CXIV(2004), 405–433.

⁶ Küllös Imolával 1994 óta dolgozunk közösen a *Régi Magyar Költők Tára* XVIII. századi sorozatában a közköltészet 5 kötetre tervezett korpuszában. Eddig két kötet jelent meg: *Közköltészet I. Mulattatók* Bp.; *Közköltészet 2, Társasági és mulató költészet*, Bp., Universitas, 2006 (RMKT XVIII, 8). Tanulmányainkkal a továbbiakban is szeretnénk részt vállalni azokból a kutatásokból, melyek az irodalom és a folklór XVIII. századi fogalmának tisztázását tűzték ki célul.

⁷ CSÖRSZ Rumen István (s. a. r), 2003.

éneket. Tévedés volna ugyanakkor ezekre korlátozni a kézirat repertoárját, hiszen a később alkirálybírói és egyéb hivatali tisztségeket betöltő Bocskor János bőven leírogatott más műfajú és korú verseket is. Ha az egy emberöltő során bekerült szövegeket (a későbbi kezek bejegyzéseivel együtt) egységes forrásként elemezzük, látható, hogy a kuruc kori réteg kisebbségbe kerül a Kájoni János *Cantionale Catholicum*ából másolt vallásos népénekekkel és a szerelmi lírával szemben.⁸ Abban sem lehetünk biztosak, hogy a történelmi és családi okokból is nagybecsű kuruc dalok egyáltalán elhangozhattak-e ekkoriban – a Habsburg-gubernium elnyomásában ez nem annyira magától értetődő. Lehet, hogy Bocskor János csupán írott formában ismer-e dalokat?

Kocziány László hívta fel a figyelmet arra, hogy a kéziratos forrásokban a XVIII. század végére miként alakulnak át a katonasággal kapcsolatos témák. A versek repertoárja a kuruc hadieseményekről szóló históriáktól és a bujdosódaloktól Mária Terézia korának lelkes toborzóin át a kényszersorozások miatti panaszdalokig terjed⁹ – néha egyidejűleg vannak jelen ezek a műfajok.¹⁰ Hozzátehetjük: a sárospataki melodiáriumokban szintén egymástól csupán karnyújtásnyira találjuk a propagandisztikus célú marsokat (II. József törökellenes harcairól, illetve az 1790-es évek franciaországi hadjáratáról) a *Rákóczi-nóta* változataitól és a német katonákat csúfoló daloktól, esetenként pedig akár a *Marseillaise*-től... A különbség valóban szembezőkő: míg a régi katonai virtus tanúként fennmaradt szövegek a vitézeket *hősként* festik le, addig a jelenkori, reguláris hadseregbe sorozott legényeket *áldozatként*. Különösen érzékenyek voltak erre az évszázadok óta katonáskodó székelyek, mint arról az énekeskönyvek is tanúskodnak.

A közköltészet elméleti megközelítéséhez az identitás témaköre is segítségünkre lehet. Korszakunkban érthető módon sokféle sérelemből táplálkozhattak a gravaminális (séreلمي) műfajok: a magánélet és a közélet keservei, panaszdalai, illetve a paszkvillusok. Velük szemben a század vége derekán már komoly ellenpólust alkotnak a csoportidentitást erősítő dalok (diák-, katonai-, pástordicsekvés stb.). Míg az előbbieket főként a köznemesség világképét tükrözik, addig a dicsekvés óhatatlanul nyitottabb más csoportok, akár a polgárság és a jobbágy származású katonák vagy diákok felé. A közköltészet nagyon tág kategória, s bizonyos szövegeket a legkülönbözőbb társaságokban ismerhettek. Különösen szembeötlő ez az ún. szekundér kéziratok¹¹ esetében, mint Jankovich Miklósa, Aranka György és Pálóczi Horváth Ádámé, de másutt is.

A *Bocskor-kódex* kapcsán utaltam arra, hogy az események résztvevője és a szöveg alkotója vagy „működtetője” a kuruc korban is jól elkülönült egymástól.¹² Már ekkor értelmiségi feladatnak tekinthetjük az írott populáris vershagyomány fenntartását – csakúgy, mint a hozzá kapcsolódó tárgyi-történeti ismereteket. Másrészt épp ettől alakulhattak át a történeti tárgyú énekek szerepdalokká, s kultuszt teremtve párhuzamosan fejlődhetnek a „hétköznapi” közösségi költészettel. Ezért érezzük természetesnek, hogy Bocskor Jánosnál vagy Bathó Mihálynál (1728 után) a hagyományban II. Rákóczi Ferencnek tulajdonított *Győzhetetlen szép kővárom*

⁸ Az újrakötések miatt ráadásul a hajdani ívfüzetek (főgások), melyeket Bocskor János 1716 táján írt össze, a kézirat közepére kerültek. Átrendeződésre egyébként más forrásokkal kapcsolatban is gyanakodhatunk.

⁹ KOCZIÁNY László (bev., jegyz.) [1957], 17–21.

¹⁰ Az írott emlékezet a közköltészet világában érthető módon sokkal rugalmatlanabb a személyes szövegmemóriánál: gyakoriak az ilyen (néha meglepő) tematikus vagy stílárius összecsúszások. Ezek mindenek előtt a sokáig használt gyűjtemények omniárium jellegét erősítik.

¹¹ CSÖRSZ Rumen István, 1999, 75–89, itt: 79–80.

¹² Az sem volna meglepő, ha a *Szentsei-daloskönyv* (1704) összeírójáról, a dunántúli Szentsei Györgyről kiderülne, hogy szintén csak távolabbi szemlélője volt az eseményeknek. A gyűjtemény fakszimile kiadása: VARGA Imre (s.a.r.), 1977.

mellett diák- és katonapanaszokat is találunk. Heterogén versanyagunkat tehát – épp a mellérendelődések miatt – ma már leginkább a szereplőre változataiként célszerű áttekinteni.¹³

Egy korábbi tanulmányomban kísérletet tettem arra, hogy meghatározzam a XVIII–XIX. századi magyar kéziratos versgyűjtemények főbb típusait. Tipologizálásomat egy történeti-földrajzi „spirálmozgás” ihlette, mivel korszakonként más régiók játszanak domináns szerepet a kéziratos hagyomány alakításában. Erdélyt kétségkívül 1700 és 1750 között illeti meg ez a cím. Az itt készült gyűjtemények ekkoriban nyerik el azt az arculatukat, mely a század végéig, sőt esetenként még a reformkorban is jellemző marad. A következő ciklusban, 1750–1775 között főként a felvidéki kéziratokban bukkannak fel új, kisugárzással bíró szövegek, a magyar-szlovák–latin közköltészet emlékein túl Amade László és Faludi Ferenc művei. A század utolsó negyedében Sárospatak kollégiumába vándorol a divatteremtő kezdeményezés: az „érzékeny dallok” és néhány plebejusabb diáknóta ekkortól terjed el országosan. A melodiáriumok markáns vonásai itt az 1830-as évekig hatnak. Végül 1800-tól, a Csokonai-kultusz kezdetétől Debrecen tekinthetjük a kéziratos kultúra kimondatlan központjának: még a dunántúli gyűjteményeket is ezek nyomán írják össze.¹⁴ Mivel a konferenciánkon tárgyalt időszakban Erdély kulcsszerepe már véget ér, tekintsük át, mihez képest változnak meg a kéziratok a XVIII. század utolsó harmadára.

A század eleji erdélyi énekeskönyvek legjellemzőbb vonásának az archaikus műfajok megőrzését tartom. Közülük most csak a hegedős énekek nyomán kialakuló mulattató műfajokat emelném ki, mivel Erdélyben a jelenkori folklórig nyomon követhetők. Az erdélyi közköltészet legfontosabb központjai – akárcsak a magyarországi verstermésnek – a nagy protestáns kollégiumok voltak: Kolozsvár, Nagyenyed, Torda, Székelyudvarhely, illetve a katolikus Csíksomlyó. A mendikáns költészet fennmaradását és átalakulását kétségkívül a diákoknak köszönhetjük, s ez egy olyan kulturális transzfer példája, amelyről Bahtyin írt a familiáris stílus és Rabelais kapcsán:¹⁵ egy jellegzetesen orális beszédmód apránként, legalább másodlagosan írásbelivé vált. Egyes motívumai átszüremkedtek komoly műfajokba, például az ünnepi, menyegzői vagy exameni köszöntőversekbe, melyeket írott „puska” nyomán továbbra is élőszóban adtak elő. A mendikáns attitűd sok apró mozzanatból tevődik össze, s az ide sorolható szövegekben egyszerre nem is szokott mindegyik szerepelni. Az integratív műfajcsoport alapvető vonásai: a tréfás dicsekvés vagy vetélkedés (hiszen a diák mindenkinél okosabb és vonzóbb), a groteszk okoskodás vagy hazudozás, az önsajnáltság és az adománykérés. Feltűnő, hogy voltaképp mindegyik felbukkan a műfaj legismertebb utódában, a vőfélyversekben.

A mendikáns rigmusok divatjának nemcsak poétikai, hanem használati okai is voltak. Kocziány László utal rá, hogy a XVIII. század első feléből ránk maradt énekeskönyvek egy része (hozzátehetjük: számos későbbi is) kifejezetten diák használatra készült, az iskolai mendikálás kötelező szövegeinek rögzítése céljából.¹⁶ Ugyanígy „épültek ki” az 1770-es évektől a sárospataki melodiáriumok, ahol csupán a többszólamú zsoltárok és temetési énekek lapjai után következhettek a magáncélú versek, dalok. Érthető tehát az iskolai évek alatt a liturgikus és paraliturgikus szövegek túlsúlya. Kocziány szerint még az ekkoriban leírt törtéóriákat és virágénekeket sem tarthatjuk valódi én-beszédnek vagy az egyén ízlés tükröződésének, mivel elhangzásuk sokkal inkább a közönség igénye volt, s a versmondó-éneklő diákok egyszerűen megélhetési okokból vették be műsorukba. Felnőttkorukban ugyanakkor ezek a műfajok kerül-

¹³ A XVIII. századi RMKT szintén egy ilyen műfaji rendszerben osztja be köteteit. Erről bővebben: CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, 2004/3, 345–355.

¹⁴ A „spirál” részletes ismertetése: CSÖRSZ Rumen István, *Könyvek önmagunknak...*, i. m.

¹⁵ Tágabb kontextusát is elemzi KÜLLÖS Imola, 2006 (Studia Ethnologica Hungarica, VII), 408–425; főként 417–418.

¹⁶ *Őszi harmat után...* i. m. 15–16.

tek túlsúlyba, hiszen az összeíró viszonya fokozatosan egyre személyesebb lehetett velük. A *Bathó Mihály-énekeskönyv* feljegyzésének három szakaszát állapítja meg: 1) hivatalos anyag, egyházi énekek stb. 2) kiegészítésképp „a hallgatóságot és tanulókat egyaránt jobban érdeklő világi énekek”; 3) a felnőtt években az anyag letisztázódása.¹⁷

A XVIII. század második felébe lépve sem ritkulnak meg a mendikáns kéziratok. Ellenkezőleg: az egyre szerteágazóbb kollégiumi költészet magához vonzotta ezt a (gyökereit tekintve egyáltalán nem iskolás hangvételű) poétikai hagyományt, ezáltal – nemcsak Erdélyben, hanem szerte a magyar nyelvterületen – kötelező penzumává vált a diákok számára. Tudálékos vagy tréfás lakodalmi köszöntők,¹⁸ naptári ünnepekre vagy iskolai examenekre szóló versek, különböző versformákban írt temetési beszédek¹⁹ és további alkalmi versek jelzik térhódítását. Arról, hogy mekkora becsben tartották ezeket a szövegeket, ékesen tanúskodnak a kolozsvári Egyetemi Könyvtár egy-két leveles kézíratai, melyek az Erdélyi Nyelvmívelő Társasághoz érkeztek be a XIX. században, s most Ms. 2991 összefoglaló jelzeten találhatók. A versek minden bizonnyal a székelyudvarhelyi református kollégiumban keletkeztek, s több nemzedéken keresztül használatban voltak.²⁰ A tanár vagy egy idősebb diák letisztázta, majd kiosztotta a rigmusokat, a lapszélre pedig fölírták, éppen ki tanulta meg. Például a *Jézus a Golgota hegyének tetején* kezdetű húsvéti verset (2991/186. sz.) „Tanulja Csizmadia Pál 1807”, „Tanulja Sütő Janos 1808”, illetve „Fazakas Janos 1814” – végül valamennyi név áthúzva. A *Dicséret, dicsőség legyen az Istennek* kezdetű köszöntőt (2991/183. sz.) kétszer is leírták: az egyik lapon „Vas István kitsi 1823” és „Osvát Sandor 1824” áthúzott neve olvasható, a másikról (amely eredetileg egy nyomtatott vámuírlap volt) ugyanezt a rigmust „Tanulja Szanto Dani 1816” és „Gergely Mosi 1820”.²¹ A 218. sorszámu karácsonyi köszöntő tanúsága szerint ez az 1850-es évek végén is szokásban volt. A kézzől kézre járó verses lapok mellett egy teljesebb füzetet is találunk magyar és latin nyelvű „Wotum”-okkal; némelyikük máskor külön lapon szerepel (2991/207. sz.).

Az archaikus műfajok hosszú életére a (pontosabb terminus híján) virágénekeknek nevezett XVII. századi szerelmi dalok példáját is hozhatnánk.²² Ezek régies repertoárját szinte kizárólag Erdélyből ismerjük; mindenek előtt a *Vásárhelyi daloskönyvből* és a *Thoroczka-énekeskönyvből*. A versek XVIII. századi változatait ugyancsak az erdélyi kéziratok őrizték meg számunkra, a régi stílusjegyeket követve viszont új szövegek is születtek. A régiek közül a *Megjelentem panasziomat, az Ifjúság, mint sólyommadár* (vagy gyakrabban: *Ifjúság sólyommadár*), illetve a *Sokan szólnak énellemem (Kurva anyja rossz embernek)* kezdetűek voltak a legnépszerűbbek, még 1800 után is akadnak feljegyzéseik. Az utóbbi később, töredékes formában pohárköszöntő tusként bukkan fel.²³ Az újabb, de még 1750 előtti termésből ismertségét te-

¹⁷ Uo.

¹⁸ Kritikai kiadásuk (természetesen naponta bővíthető repertoárral): *Közköltészet 2, Társasági és lakodalmi költészet, i. m.*

¹⁹ Ezt a műfajt az utóbbi években – talán épp XVII. századi gyökerei miatt – valamivel több figyelemre méltatja az irodalomtudomány, mint társait. A sárospataki kollégium halotti versterméséből kritikai igényű válogatás is megjelent: NAGY Júlia (s. a. r.). 2004. Egy tanulságos poétikai elemzés: SEBESTYÉN Attila 2004, 40–62.

²⁰ A 2991/224. sz. tétel szerint Belle József református tanító küldte be (véltetően nemcsak azt a lapot); az ő nevét korábban is megtaláljuk a versek széljegyzeteként, tehát már diákkorában megismerte ezt a repertoárt. Más dokumentumokat a Borbély család küldeményeként regisztráltak.

²¹ Az idézett nevekhez tartozó személyeket egyelőre nem sikerült azonosítani, más lapokon szereplőket azonban igen. Pl. ALBERT Dávid (s. a. r.) 2005.

²² SZABÓ T. Attila (s. a. r.), 1970; Második kiadása 2007 (gond., utószó, CD-mell. szerk. CSÖRSZ Rumen István). A kötet előszava (*Mi a virágének?*) külön tanulmányként is megjelent.

²³ A fenti szövegcsaládok kritikai kiadásában a XVIII. századi erdélyi változatok is szerepelnek: *Szerelmi és lakodalmi énekek*, STOLL Béla (s. a. r.), 1961, 116, 221. és 264. sz.

kintve kimagaslik a *Vidám kedvem, hová lettél*, a *Nem tudom, ki szeretne* (Amade-utánérzés!) és a madarat szólólongató versek általános típusa. Szintén tanulságos, ahogy egy XVII. századi alapszöveg (*Bánatja nincs ez világon annak*) kissé átalakul, de továbbra is megmarad a XVIII. században. Egy-két „túlélő” strófát őriz meg a régi szövegből, s új, önálló vénlánypanaszként terjed el, szintén csak Erdélyben (*Egy éneket hallék Ó-Tordában*).²⁴

Az intő-oktató énekek közül kizárólag Erdélyből ismerjük a *Pázsintos udvaron lakik az szegénység* kezdetű,²⁵ mellyel az ismeretlen, valószínűleg unitárius költő figyelmeztette a házassalandó legényt arra, hogy minden részletet figyeljen meg a ház körül, ha leánykérőbe megy, mivel az asszonyok otthon tanulják a lustaságot... A verset 1736-ban a katolikus Bocskor János további strófákkal egészítette ki, bár ezt a változatot csak az ő kéziratából ismerjük.²⁶ A LXXXI. genfi zsoltár dallamára írt *Szép egyességnek most derült fel napja* kezdetű örömteli házasesneket szintén csak székelyföldi unitárius források örökítették ránk.²⁷

Az erdélyi közköltészet bősége az egyező műfajú párhuzamos szövegekre is ráirányíthatja figyelmünket. A XVIII. század második felében így élt egymás mellett két, számos változatban megmaradt csúfoló, mely a részeges asszonyok tréfás dicsekvését használja föl korhelységük és feslett életük leleplezésére. Mindkettő egyébként ugyanabból a középkori forrásból táplálkozik: az Archipoëta néven emlegetett ismeretlen költő gyónás-paródiájából, aki kocsmában szeretne meghalni, s hordóba temetkezni. Az asszonycsúfoló magyarországi variánsa ekkoriban ponyván is megjelent *Egyszer egy szép gondolatom ütközött eszembe* kezdettel, rengeteg hosszabb-rövidebb kéziratot följegyzése mellett. Ezek egyike sem származik azonban Erdélyből! Úgy tűnik, hogy itt a témának egy másik feldolgozása volt divatban, melynek motívumlánca csaknem azonos. Kezdősora többnyire: *Mely nagy öröm, vigasság engem általljára*. Az 1750-es évekbeli *Szádeczky-Miscellaniában* a vers mellett a *Balintit* név olvasható. Talán a Balintit család valamelyik verselgető tagja szerezte, más mintákat követve? Tény, hogy Jankovich Miklós gyűjteményén kívül a két alapszöveg sehol nem szerepel egyszerre, az erdélyi altípust pedig Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményének régiségei között sorolja fel, hiszen az 1810-es évekre már Erdélyben is kiment a divatból. Hogy a másik változat mégis eljutott Erdélybe, arról meglepő módon nem kéziratot lejegyzés, hanem Vikár Béla XX. század eleji udvarhelyszéki népdalgyűjtése tanúskodik, ahol a csekefalvi énekes egy jellegzetes XVIII. századi dallamtípusra énekelt a dalt.²⁸ Hasonlóképp helyettesíti egymást két hazugságvers. A magyarországi forrásokban *Jó napot, vitézek* kezdettel szereplő tréfás dicsekvés motívumait Erdélyben inkább az *Itt érkezik úrfi, minden félreálljon* hordozza. Az előbbi szöveg azonban a győri kalendáriumban is megjelent, s az udvarhelyi Miksa László a XIX. század elején például onnan másolta be kéziratába.²⁹

Külön tanulmányt érdemelne a deviáns csoportok közköltészeti ábrázolása, például a latorköltészet (az *Opre Tódor nótája* címmel fennmaradt tolvaj mulatódalt Küllös Imola 1988-ban már részletesen elemezte,³⁰ a Hóra- és Kloska-gúnyversek, melyek a keservesekkel és a gúnyversekkel is őriznek rokon vonásokat, illetve a közismert *Tobzódóké* c. dal, melyet Aranka György örökített ránk.³¹ A kocsmatöltelékek önjellemzéseként szolgáló vers megerősíti a gya-

²⁴ *Közköltészet 1, Mulattatók*, i. m. 51. sz., jegyzeteiben a XVII. századi előzményekről.

²⁵ Kritikai kiadása: *Közköltészet 2, Társasági és lakodalmi költészet*, i. m. 71. sz.

²⁶ *Bocskor János énekeskönyve...*, i. m. 75–79.

²⁷ *Közköltészet 2, Társasági és lakodalmi költészet*, i. m. 101. sz.

²⁸ DOBSZAY László, SZENDREI Janka (s.a.r.), 1988, 324/b.

²⁹ *Közköltészet 1, Mulattatók*, i. m. 123–124. sz.

³⁰ KÜLLÖS Imola, 1988, 235–275.

³¹ CSÖRSZ Rumen István, (s.a.r.) 2001 240. sz.

nút (miként más műfajok esetében is), hogy a közköltészetben forgó témák és akár konkrét szövegek némelyike élénk kapcsolatot tartott fenn az iskolai színjátékokkal, később pedig a népszínművekkel. A *Tobzódóké* részletei ugyanis épp a közismert *Occisio Gregoriae...* c. többnyelvű iskoladráma (1777 után) Bacchust és a farsangi zabálást dicsőítő énekében bukkannak föl.³²

II. Kapcsolatok a korabeli irodalommal

Az archaizáló jelenségek ellenére egy pillanatig sem kell azt hinnünk, hogy az erdélyi közönség tudatosan elzárkózott volna a másutt keletkezett művektől. Más kérdés, hogy mikor mihez tudtak hozzáférni – néha 20–30 éves késéssel kell számolnunk. A reformkorban ez már valamelyest kiegyenlítődik, és a magyar közköltészet alaprepertoárja a nyelvterület minden vidékén egységesülni látszik. Az 1750 utáni közismertebb gyűjtemények, így a *Szádeczky-Miscellania* (1751), a *Szíveket Újító Bokréta* (1770) és több későbbi forrás jelzi, hogy az ekkor már felvidéki dominanciájú kéziratos verstermés eljutott Erdélybe is. A kész szövegek átvételénél azonban jellemzőbb az imitáció, vagyis a megtanult formulák alkalmazása új keretek közt. A *Szíveket Újító Bokréta* sarokpont értékű, hiszen rokokó repertoárjának zömét nem kétszen kapta a Felvidékről, hanem az onnan átvett poétikai és rímtechnikával ismeretlen erdélyi költők írták, mint például az alábbi, bravúros rímelésű verset:

Új, friss vize, édes íze hol foly a szép Szomosnak,
Kolozsvárban, kolcsos várban rabja egy szép titkomnak
Vagyok; ez hív,
Mint aranymív,
Tiszta s vélem egyez ez hív.
Angyalomnak,
Galambomnak,
Ez világon drágább jómnak
Tartom édes kincsemet.³³

Míg Faludi Ferenc és Amade László verseit saját dunántúli és felvidéki közegükben (akár autográf tisztázatok nyomán) már a költők életében szorgosan másolgatták, addig Erdélyben ekkortájt még csak ritkán találkozunk velük. Az előbbi költőtől ráadásul inkább a nyomtatott kiadások megjelenése után jegyezték le verseket. Az 1798-ra datált *Vutskits-énekeskönyv*ben például már tíz Faludi-vers található.³⁴ Amade szíve ugyancsak nagyot dobbant volna, ha látja, hogy egyik verssorát (*Élni s nem remélni*) nevének feltüntetésével a székelyudvarhelyi diákok aforizmaként idézik 1835-ben.³⁵ Az újabb stílusú, egyedi „érzékeny dallok” közt viszont hamar megjelennek Ányos Pál versei.

Az említett földrajzi spirálmozgás harmadik helyszíne, Sárospatak sem volt közömbös az erdélyi kéziratok formálódása szempontjából. Patakon már a XVII. században komoly erdélyi diákközösségről tudunk, létszámuk a XVIII. században is jelentős. A kétféle hagyomány talál-

³² FRANCHI, Cinzia, 1997, 155–156.

³³ *Szíveket Újító Bokréta* (1770), LXII. sz., 1. strófa. VERSÉNYI György, 1914, 123–125.

³⁴ STOLL Béla, 2002, 442. sz.

³⁵ *Holmi jegyzetek* (1835), Székelyudvarhely, 5337, 35b. Az *Emlékmondások verseiben* c. terjedelmes idézetciklus része.

kozásáról tanúskodik például a *Dávidné Soltári* című kézirat, mely közismertnek számít a szakirodalomban. A tekervényes barokk alcímű versfüzet tulajdonosa a székelyudvarhelyi Daróczi József volt, aki később szülővárosában lett városi tanácsos, majd főbíró. Harsányi István kutatásai feltárták, hogy 1754-ben született, és 1809-ben halt meg. 1770-ig az udvarhelyi kollégium diákja volt, viszont 1789-ig semmit sem tudunk róla: ekkoriban minden bizonnyal megfordult Sárospatakon is.³⁶ Bár az énekeskönyvet már egyértelműen udvarhelyi tartózkodása során, 1790 és 1791 között, négy hónap alatt írta össze (vagy másolta le valahonnan), pataki vonásai kétségtelenek. Egyszerre vizsgálható tehát pataki és erdélyi szempontból, hiszen mindkét repertoárból tartalmaz. A könyvecske – a zsoltároskönyv travesztiájaként – eredetileg épp 150 világi dalt őrzött; ennyiben eltér az említett melodiáriumoktól, amelyek egyszerre szolgáltak énekkari kótáskönyvként és társasági dalgyűjteményként. A kötet végén ponyváról betűhíven, illetve kis átalakítással lemásolt vőfélyversek és szerelmi dalok találhatók, bár valószínűleg már a fia kézírásával. Épp olyan helyzetet idéz, mintha egy pataki diák Erdélybe visszatérve kimásolta volna valahonnan útravalóul mindazt, amire később még szükség lehet (jóllehet végül mégis Patakra került a gyűjtemény). Jankovich Miklós minden bizonnyal tisztában volt a kézirat archaikus vonásaival, mivel nagy becsben tartotta, s miután 1810-ben megvásárolta, a XIX. század elején lemásoltatta a *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* c. kézirat antológiába.³⁷ Ő maga 1789–1793 között, tehát épp a *Dávidné Soltári* leírásának idején diákoskodott Pozsonyban, s ekkor írta össze *Magyar világi énekek* c. kéziratát. Pontos benyomása lehetett tehát az 1790-es évek közköltészeti kínálatáról, s nyilvánvalóan érzékelte a dunántúli-felvidéki hagyomány, valamint a pataki és erdélyi hatásokat őrző *Dávidné Soltári* különbségeit.

Hasonló összefésülődést figyelhetünk meg a XVIII. század végére datálható *Világi Nóták* (STOLL 516/A) s más kéziratok esetén is. A *Kozma-énekeskönyv* (1777–1781) szintén Sárospatakról került a nemzeti könyvtárba, repertoárja hasonló jegyeket mutat: pataki örömlányokról írt egyedi, trágár versektől a lakodalmi rigmusok, ételköszöntők Erdélyben szokásos képviselőiig; még hazugságvers is akad benne. Ez a rongyolt, sok helyen ma már alig kibetűzhető gyűjtemény azt a benyomást kelti, mintha egy székely mendikáns az otthonról hozott versmondó és -faragó készséget Magyarországon is kamatoztatni akarná – bár ki tudja, hogy valójában hol hangzottak el ezek a versek... 1830 táján már a debreceni gyűjtemények hatását is megfigyelhetjük, de jóval kisebb mértékben, mint a patakiakét, ahonnan egyebek mellett az *Érzékeny és víg dalok* (1826, 1834) nyomtatott kiadásában szereplő versek is lépten-nyomon fölbukkanak.

A nyomtatott és a kéziratossághoz viszonyított viszonyát sokféle tényező meghatározza. Kétségtelen, hogy a nyomtatott szöveg tekintélyesebbnek tűnik, de jól megfigyelhető, hogy a régi „szöveggazdák” gyakran felülbírálták a nyomdászok ízlését, s ezeket a verseket is átdolgozva vagy lerövidítve másolták tovább – néha pedig tudomást sem vettek róluk. A *Dávidné Soltári* kapcsán viszont már utaltunk arra, hogy mekkora becsben tartották Erdélyben a XVIII. század végi ponyvamásolatokat. Itt nincs tudomásunk önálló verses ponyvakiadásról, így a máshol kinyomtatott szövegek visszakényszerültek a kéziratosságba. Néhány kolligátum arra utal, hogy valóban közkezen forgott itt néhány váci vagy pesti ponyvafüzet. Máskor egyes ponyvákat teljes egészében, címlappal együtt másoltak le. A legismertebb korabeli erdélyi közköltési kiadvány viszont nem magyar, hanem román nyelvű. A *Kintyets kimpenyesty* címmel 1768-ban megjelent verssorozat inkább kivétel: kísérleti, de tanulságos vállalkozás. Bár kevés konkrét

³⁶ Daróczi József életrajzát (a hiátus említésével) l. a kézirat részletes ismertetésével együtt: HARSÁNYI István, HODOSSY Béla, 1914, 38–47, 101–107.

³⁷ OSZK Quart. Hung. 173. III. kötet. STOLL 531. sz.

szövegegyezést sikerült azonosítani, annyi már látható, hogy az itt közölt román dalok gyakorlatilag a magyar közköltészet (különösen a ponyván terjedő versek) formuláit és beszédmódját követik, s máskülönben hiányoznak a korabeli kéziratos román hagyományból.³⁸

A Felvidékhez képest egyébként szembetűnő, hogy az erdélyi hagyomány etnikus szempontból elkülönülőbb. Az itteni kéziratokban csupán egy-egy román szöveget találunk, németet pedig még annyit sem, míg ott a szlovák–magyar–latin párhuzamok is sokkal gyakoribbak, s egymás mellett, néha váltakozva találjuk őket ugyanazon gyűjteményben.³⁹

A kéziratos versgyűjtemények érzékeny indikátorai voltak az ízlésváltozásoknak egy-egy költő életművét tekintve is. A közelmúltban egy statisztikai vizsgálat során arra az eredményre jutottam, hogy ez számszerű adatokkal alátámasztható.⁴⁰ Az akkor megvizsgált, 1840 előtti Csokonai-repertoár például még a reformkorban is jelentős eltéréseket mutat a más magyar nyelvű területekhez képest. Az egyik első Csokonai-másolatot Erdélyből az Udvarhely vidéki *Barra János-énekeskönyvből* ismerjük, melyet még a XVIII. század utolsó éveiben kezdtek összeírni. Innentől kezdve (váltózik szövegépítéssel) egyre gyakrabban találkozunk a debreceni poéta verseivel Erdélyben. Leggyakrabban a dalszerű, énekelve is terjedő költemények bukkannak fel, ám az országos összesített lista első 10 helyezettjénél ez sokkal több verset jelent, s megoszlásuk is egyenletesebb. Annyit már a rendelkezésünkre álló adatok sugallnak, hogy Erdélyben a Csokonai-recepció nem követte mechanikusan a debreceni vagy a dunántúli kéziratokét, hanem saját ritmusában és repertoárjával bontakozott ki. Valószínűleg hasonló eredményre jutnánk a Petőfi-versekkel kapcsolatban is, de ez külön vizsgálatot igényelne.

*

Végezetül, de korántsem lezárva az ilyen kutatásokat, még egyszer szeretném hangsúlyozni, hogy a közköltészetnek – korszakoktól és földrajzi egységektől függetlenül – a magánirodalmi tér fenntartása az elsőrangú feladata. Két közköltészeti alapttechnikát különböztethetünk meg, amelyek máig végigkísérik a populáris vershagyományt, beleértve az orális népköltészetet is. Az egyiket *variogenezis*nek nevezhetjük: ide tartozik a meglévő szövegek szabad alakítása, strófák átírása, elhagyása, kontaminálása. Hogy a variogén versszakok milyen történeti alapokig vezethetők vissza, erősen eltérhet koronként és területenként. A spirálhoz visszatérve: Debrecenben például a XIX. század első felében szinte teljesen kikoptak a régebbi, akárcsak 20–30 évvel korábbi vándorstrófák (a XVIII. század előttiéknél már régóta nincs nyoma), s elsősorban azok alkottak variánsálózatot, amelyek nagyjából egy időben kerültek „közkézre”. Erdély e téren sokkal konzervatívabb, s az 1830-as évekig, sőt Kríza János tanúsága szerint még tovább fennmaradt néhány olyan szövegtöredék, amelyek „korszerűbb” társaik oldalán kontaminációs láncban maradtak. A közköltészet másik főprogramja a *topogenezis*, vagyis egyfajta „permutáció”: a szövegek újraindítása toposzok és formulák segítségével. Azok az egyedi alkotások, amelyek csak ilyen módon függnek össze, a közös tudáskincs (amelyhez az alkotók folklorikus módon jutnak, más hasonló szövegekből „elvonva”) újra és újra tartalommal töltik meg, nem nélkülözve a költői invenciót sem. A konkrét alkalomra készített lakodalmi vagy névnapi köszöntők, a paszkvillusok és a boriváskor rögtönzött rigmusok egyaránt jól példázzák ezt a közvetett atyafiságot. Az Archipoéta-féle tréfás gyónás asszonyi parafrázisainál ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg. Talán nem is annyira hajmeresztő ötlet, hogy néhány műköltői alkotást ilyen *másodlagos közköltészet*ként értelmezhetnénk (a régebbi irodalom ku-

³⁸ CSÖRSZ Rumen István, 2005, 242–244.

³⁹ Uo.

⁴⁰ CSÖRSZ Rumen István, 2007, 278–294.

tatásában a topikus összefüggéseket nem tekintik szentségtörésnek). Ekképpen Faludi Ferenc, Amade László, Csokonai vagy Petőfi egy-két műve hirtelen más, nem-szerzői összefüggésrendszerbe kerülne: olyan hatótérbe, amellyel a kortársak tisztában voltak, sőt a műveket főként ilyen minőségükben fogadták be. A bordal elsősorban bordalként szolgált, a szerelmi panasz, a politikai dal vagy a vénasszonycsúfoló pedig mindenek előtt a műfaj szabályait követte (esetleg tágitotta), akárki írta is.

A kollektív szövegbázis (formulák, vándortémák stb.) tehát mindenkinek rendelkezésére állt; bár, mint láthattuk, az egyéni kidolgozás, alakítás, a magánhasználat keretei mellett sem közömböse a helyi hagyományhoz kötődő szálak. Erdély közönsége láthatóan minden korszakban magáévá tette a másutt termett verseket – némi késéssel –, egyúttal viszont szinte a végsőkig ragaszkodott azokhoz, amelyek a saját régmúltjából származtak. Ha például az alsíki Bándi Péter gyűjteményét (1837) lapozgatjuk, egymás mellett szerepel a XVII. századi *Isten megáldjon és Ideje bujdosásimnak*, a XVIII. század első harmadára datálható *Pázsintos udvaron*, a szintén XVIII. századi *Egy vén ember bánatjában*, a *Ha gyönyörűségesen*, Faludi Ferenc, Révai Miklós és Csokonai versei, valamint a reformkori ismeretlen székely költők munkái. Ha erre a jelenségre az orális (vagy annak vélt) folklór felől is analógiákat keresünk, érdemes összevetni Kríza János *Vadrózsáit* (1863) Erdélyi János háromkötetes gyűjteményével (1846–1848). Mindkettő bőségesen tartalmaz régibb és újabb közköltészetet, ráadásul sokkal többet, mint a mai folklórkiadványok. Ennek oka mégsem azonos. Erdélyinek az 1830–40-es években beküldött kéziratok gyűjteményekből kellett kiválogatnia, amit népköltészetnek tartott. A beküldők viszont az anyag jelentős részét nem paraszti közösségekben gyűjtötték, hanem egyszerűen összeírták a társasági dalrepertoárjukat vagy a lakóhelyükön (nemcsak falvakban!) hallható dalokat. Ez mai szemmel inkább egy országos közköltészeti felmérésre hasonlít, mintsem egy szisztematikus gyűjtésre.⁴¹ Annál nagyobb jelentősége van folklorisztikai szempontból Petrás Ince János küldeményének, aki, úgy tűnik, valóban a moldvai csángó szájhagyományból merített; igaz, ez a repertoár is magán viseli a korábbi székely közköltészet hatását. Kríza János szintén külső adatszolgáltatóktól kapta kötete anyagát, akik talán mégis nagyobb mértékben fordultak az oralitáshoz. Az anyag mindemellett épp arról tanúskodik, mint Petrás Incé János, a későbbiek közül pedig Vikár, Bartók vagy Kodály gyűjtései: ez erdélyi szóbeliségben arányait tekintve sokkal több régi közköltészeti szöveg maradt fenn egészen a XX. századig, mint a nyelvterület más részein. Ez a lassított, erjedésre emlékeztető folyamat pedig modelleként szolgálhat arra, hogyan képzeljük el a XVIII. századi, szóban és írásban fenntartott közköltészetet Erdélyben.

Popular Poetry in Transylvania in the Second Half of 18th Century. The role that literary texts play in social communication is an increasingly discussed subject in scholarship. In this regard Hungarian literature has preserved many ambivalent features that go back to the early modern era. For example, only in very rare cases did Hungarian literature in the 18th century spread in non-folkloric ways. The author's research field is early modern popular poetry as an important means of communication, which he investigates from various aspects, including manuscripts, popular prints, as well as problems of orality. Transylvanian manuscripts can be regarded as an important forum for private literary communication. The 18th century is characterized by the coexistence of 16–17th century reflections and contemporary tastes. A statistical analysis of collections of popular poetry reveals that they were indicators of changes in literary tastes. Transylvanian Hungarian texts are markedly different; for example, in the 1830s Transylvanian variants of Csokonai's poems originating from before 1840 significantly differed from those found in other Hungarian regions. The present paper is an outline of such a research, drawing attention to changes in the repertoire of popular poetry as well as to Hungarian-Romanian textual parallels.

⁴¹ A kérdésről részletesen: KERÉNYI Ferenc, 2002, 236–237.